

Agrární strany: hledání ztraceného času*

Středoevropské agrární strany v komparativní perspektivě

VÍT HLOUŠEK, LUBOMÍR KOPEČEK**

Abstract: Agrarian Parties: Remembrance of Things Past Central European Agrarian Parties in a Comparative Perspective

The paper deals with the agrarian party family in Europe. Authors try to offer a comprehensive survey of historical developments, changes and trajectories followed by agrarian parties during the 20th and the 21st century. The attempt in cross-European comparison is provided because both Western European (Scandinavian, Swiss, and other examples) as well as Central European (Visegrád countries plus Slovenia) are taken into account with emphasis put on agrarian parties in Central European countries. Different strategies of (former) agrarian parties are presented with which these political parties challenged decline of "natural" electoral support of shrinking rural population. Finally, the comparison of ideological and manifesto dimensions of (ex-)agrarian party politics is provided in order to evaluate to what extent there is still a real existing agrarian party family.

Keywords: Agrarian Parties; Agrarian Ideology; Central Europe; Western Europe; Party Families

Pokud srovnávací politologové potřebují typologizovat politické strany podle jejich ideologického a programového profilu, sahají s větší či menší mírou nadšení ke konceptu stranických rodin. Jak výstižně uvádí Peter Mair a Cas Mudde ve svém klasickém teoretickém textu k problematice stranických rodin v západních demokraciích (1998: 212): „*(adoption) of some notion of party family is sine qua non of comparative party research, because it is only by indentifying links and equivalences among parties in different polities that we can get a proper sense of what should and what should not be compared or of what is like and unlike.*“ Polský politolog Andrzej Antoszewski (2005: 42–43) zmiňuje čtyři hlavní důvody, proč ji využívat při práci se stranami v podmínkách střední a východní Evropy:

- 1) patří v politické vědě k nejrozšířenějším;
- 2) ideologické dělení na pravici a levici má význam jak pro strany, tak i pro voliče. Pro ty druhé minimálně ve sféře politické symboliky, protože jim usnadňuje orientaci v prezentované politické nabídce;

* Tento text byl zpracován v rámci grantu Politické systémy demokratických zemí a jejich proměny na začátku 21. století (code IAA708140801) Grantové agentury Akademie věd ČR.

** Doc. PhDr. Vít Hloušek, Ph.D. (hlousek@fss.muni.cz), a doc. PhDr. Lubomír Kopeček, Ph.D. (kopecek@fss.muni.cz), pracují na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity.

- 3) většina stran se sebeidentifikuje prostřednictvím určité ideologie, k níž se hlásí;
- 4) některé rodiny tvoří mezinárodní stranické struktury, přičemž členství v nich se pro mnohé strany z postkomunistického prostoru stalo velmi atraktivní, současně představují seskupení určité rodiny, které spojuje společné hodnotové dědictví.

Klasickým autorem věnujícím se problematice stranických rodin byl Klaus von Beyme (Beyme 1985). Při konstrukci své kategorizace postupoval Beyme vývojově. Vymezoval jednotlivé rodiny podle toho, jak historicky vznikaly, zohledňoval působení konfliktních linií (*cleavages*) identifikovaných Steinem Rokkanem (centrum versus periferie, město versus venkov atd.) a snažil se postihnout jejich proměny v čase.

Klaus von Beyme pochopitelně není jediný, kdo se problematice stranických rodin věnoval. Jeho koncepce byla inspirativní i pro další autory. Poměrně známý je koncept Paula Lewise (Lewis 2000) snažící se s odkazem na Beymeho koncepci z 80. let určenou pro západní Evropu i o desetiletí mladší rozčlenění pro střední a východní Evropu o inovované pojetí konceptu, ovšem s rozpornými výsledky (srov. Fiala a Strmiska 2002: 16). Pro diskusi ohledně vhodné konstrukce stranické rodiny je vhodné zohlednit ještě jeden prozatím nezmíněný novější přístup, který pro podmínky západní Evropy navrhli Michael Gallagher, Michael Laver a Peter Mair (Gallagher, Laver a Mair 2001: 202–203).¹ Podobně jako Beyme tito tři autoři zohledňují formativní vliv tradičních konfliktních linií (*cleavages*). Rozdělují přitom strany do stranických rodin na základě tří stejně významných kritérií: genetického původu, mezinárodních vazeb a programových politik (*policies*). Beymeho „širší“ přístup založený kromě genetického prvku na ideově-programovém kritériu má ovšem v podmínkách stále ještě většinou značně proměnlivých středoevropských stranicko-politických systémů ve srovnání s Gallagherovým, Laverovým a Mairovým výhodu větší flexibility. Zpravidla, byť rozhodně ne ve všech případech, totiž bylo možné po určité době identifikovat alespoň základní ideovou (ideologickou) orientaci dané strany.

Shrneme-li, při aplikaci konceptu stranických rodin v západo- a středoevropských podmínkách, budeme kombinovat ideově-programový profil jednotlivých stran, jejich historický (genetický) původ a pomocně bude zohledňováno jejich členství v mezinárodních stranických strukturách.

Systematizující Klaus von Beyme (Beyme 1985) vymezil na základě analýzy politických stran v západní Evropě devět stranických rodin, o nichž hovořil i jako o duchovních rodinách (*familles spirituelles*). Jednalo se o strany: liberální a radikální, konzervativní, dělnické (sociálnědemokratické a socialistické), regionální a etnické, agrární, křesťanskodemokratické, komunistické, extrémně pravicové a ekologické. Když se Klaus von Beyme na počátku 90. let 20. století pokoušel zachytit realitu postkomunistických zemí, agrární rodinu již ve svém přehledu jako svébytnou rodinu politických stran vůbec nezmínil (Beyme 1994: 297–312). Jiní autoři, aplikující koncepci stranických rodin jako Paul Lewis (2000: 56–57), s ní nicméně přece jenom pracují. V podmínkách střední Evropy přitom agrární strany historicky nesporně patřily k významné stranické rodině. Naskytá se tak přirozená otázka, jaký je vlastně současný stav této stranické rodiny?

Cílem tohoto příspěvku je provést určitou historicko-politologickou bilanci rodiny agrárních stran ve středoevropském prostoru a to s přihlédnutím k jejímu vývoji v širším evropském kontextu. Tomuto cíli je přizpůsobena struktura článku. Nejprve jsou vymezeny kořeny této rodiny a základní rysy tradiční agrární ideologie, poté následuje analýza vývoje agrárních

formací v západní Evropě. Zejména na příkladu skandinávských a švýcarských agrárníků bude ukázáno, že po ztrátě přirozeného voličského zázemí agrárních formací musely tyto strany provést poměrně zásadní programovou a ideologickou transformaci, což v praxi proběhlo buď směrem do politického středu, nebo směrem ke krajní pravici. Klíčová pozornost je v článku věnována dědictví a přítomnosti politického agrarismu ve střední Evropě, zhodnocení jeho významu před rokem 1945 a zejména posouzení cest, jimiž se agrární formace vydaly po roce 1989. Velmi omezený úspěch čistě agrární orientace je vedl někdy k hledání nových směrů, což bylo ale ztíženo specifickými okolnostmi. Na příkladu agrárních formací zemí Visegrádské čtyřky a Slovinska ukážeme, jaké cesty ke svému politickému přežití zvolily. Na závěr se za použití širšího srovnání programových a ideových cílů agrárníků pokusíme ukázat, zda něco z tradiční agrární politiky přežilo a zda jsou ještě vůbec naplněny předpoklady, podle nichž by tyto strany mohly představovat svébytnou rodinu.

1. Kořeny a ideologie agrarismu²

Zrod agrárníků byl svázán s konfliktní linií (*cleavage*) město versus venkov. Velký vliv u této konfliktní linie měl rozvoj obchodu a dopravní infrastruktury a s tím spojená rostoucí konkurence v oblasti cen zemědělských produktů v 19. století. Logicky to vyvolalo tlak rolníků na ochranu domácího zemědělství a svého vlastního postavení, a to včetně omezení působení tržních mechanismů, které byly vnímány jako produkt industriálních městských center. Nemalý význam měly i kulturní a mentalitní faktory. Mezi venkovskou komunitou, která přirozeně inklinovala k určitému konservatismu, a městskými elitami existovala nemalá propast vzájemného společenského neporozumění (Lipset a Rokkan 1967: 9–23).³

Přestože se vliv konfliktní linie město versus venkov promítal v celé Evropě, translace agrárních zájmů do podoby specifické stranické reprezentace se uskutečnila pouze v některých evropských zemích. Expanze agrárních stran byla z hlediska voličského potenciálu a trvalosti existence nejúspěšnější ve Skandinávii a Švýcarsku. Alespoň přechodně úspěšně se pak etablovaly menší agrární formace v Nizozemí, Rakousku nebo Německu. Velmi významnou pozici získaly agrární strany také ve středovýchodní Evropě.

V této souvislosti stojí za pozornost čtyři podmínky uváděné Rokkanem (1999a: 332) pro prosazení agrárních stran:

- 1) relativně malý význam městských a průmyslových center v době rozšiřování volebního práva,
- 2) značný počet samostatně hospodařících středních rolníků,
- 3) silné kulturní bariéry mezi městem a venkovem
- 4) a malý vliv katolicismu.

Poslední podmínka se vztahovala ke skutečnosti, že agrární strany se etablovaly v prostředí, kde nebyly vystaveny konkurenci katolických stran rovněž obvykle silně zaměřených na venkovský elektorát. Důležité pro charakter agrárníků dále bylo, že zejména v rámci skandinávských zemí, ale i některých zemí středovýchodní Evropy představovali agrárníci typickou *class party*, která se starala takřka exkluzivně o zájmy rolníků (Arter 1999b: 160, Arter 1999a: 134).

Agrární strany se prezentovaly ideologií agrarismu, která se začala rozvíjet na přelomu 19. a 20. století. Její pojetí se některými odstíny lišilo v různých částech Evropy v závislosti

na prostředí a nikdy nebyla propracována natolik jako ideologické základy sociálních demokratů nebo liberálů. Zjednodušeně lze nicméně shrnout, že vedle už naznačené ekonomické orientace k jejím hlavním prvkům patřil silný *vztah k půdě* prostřednictvím přímého kontaktu s ní. Obdělávání půdy bylo naplněno duchovním étosem a určovalo řád lidského života. Plynula z toho přirozená harmonie lidského soužití s přírodou. Důležitý byl také vztah k lokalitě, která spoluvytvářela svébytnou kulturní identitu venkova, což doprovázely určité rodinné a spirituální momenty. *Agrární komunita* představovala přirozenou bázi a ochranu proti změnám, výkyvům a „nástrahám“ okolního světa a především světa kapitalistických měst. V neposlední řadě agrarismus byl charakteristický *důrazem na nezávislost*, kterou poskytovalo vlastnictví půdy (Roszkowski 1995: 79–85).

Zvláště ve středoevropských podmínkách bylo silné vnímání agrarismu jako doktríny založené na zásadách *třídního solidarismu a organické jednoty rolnictva* (Dziubka 2000: 13–14). V praxi to reflektovala například českými agrárníky v meziválečném období úspěšně realizovaná myšlenka a současně heslo „venkov jedna rodina“. K hlavním evropským ideologům agrarismu patřil mnohostranný slovenský a československý politik Milan Hodža. Hodža při prosazování své představy *agrární demokracie* kladl důraz na důstojnost rolníka (vlastníka) a jeho povznesení, které jsou založené na materiální nezávislosti, individuální a sociální svobodě, intelektuálním a morálním rozvoji. Odráželo to tehdejší zaostalost rolnictva ve většině středovýchodní Evropy. Hodža eklekticky včlenil do základů agrarismu různé prvky z jiných ideologií jako obec, samospráva, národ, vlast, stát, svoboda či lidskost a uzpůsobil je své představě (Hodža 1997: 165–183 a 256–265; srov. Roszkowski 1995: 79–85).

2. Vzestup a transformace agrárních stran v západní Evropě

Zárodky agrárních stran se často formovaly v rámci liberálních či konzervativních formací a teprve později vytvářely vlastní politické uskupení. Byl to i případ historicky první agrární strany ve Skandinávii jako Agrární svaz ve Finsku, který vznikl v roce 1906. Mezi válkami dokázala díky pozemkové reformě a podílu na vytvoření Finské republiky hegemonizovat voličskou podporu finských farmářů. Ve srovnávací perspektivě agrární rodiny zřejmě představovala tato strana jejího nejúspěšnějšího představitele s trvalou voličskou podporou mezi pětinou až čtvrtinou hlasů až do 60. let 20. století a postavením největší nesocialistické formace v zemi a téměř permanentní vládní strany.

Časově o něco později než ve finském případě následoval vznik voličsky poněkud méně úspěšných švédských (1910), norských (1915) a islandských (1916) agrárníků. Dánští *Venstre*, kteří jsou často považováni za agrární stranu, vznikli už v 19. století. Svým významem mohli finským agrárníkům konkurovat, nicméně svou identitou, původem a vývojem z rodiny mírně vybočovali. Příznačné je, že byli často nazýváni agrární liberálové. Ve Švédsku, Norsku a Dánsku získaly od 30. let 20. století agrární strany zpravidla postavení potřebného partnera sociálních demokratů. Sociálním demokratům se, přestože byli největší politickou formací, často ve volbách nepodařilo dosáhnout absolutní většiny v místních parlamentech. Výměnou za určité koncese byli agrárníci ochotni v parlamentu podporovat sociálnědemokratické vlády a někdy se na nich dokonce přímo podíleli (Elder et al. 1988: 52–53). Zrod tohoto „rudozeleného“ partnerství spadl do období Velké hospodářské krize a obvykle jej odstartovalo

uzavření tzv. krizového kompromisu, který agrárnímu sektoru zaručil rozsáhlou vládní podporu (Urwin 2000: 48). Mírně odlišně vypadala situace islandských agrárníků, kteří působili pod netypickým názvem Pokroková strana. S ohledem na slabší voličskou podporu sociálních demokratů a naopak dominantní pozici konzervativně-liberální Strany nezávislosti, fungovali islandští agrárníci jako pravidelný partner buď pravostředových, nebo levostředových vlád.

Agrární hnutí ve Švýcarsku se zpočátku formovalo v rámci liberální strany. Od přelomu 19. a 20. století v důsledku pnutí uvnitř liberální strany se v ní začalo organizovat silné selské křídlo. Toto křídlo se již ideologicky neinspirovalo liberalismem, ale čerpalo daleko více z tehdy módní korporativistické myšlenkové školy. Korporativismus propojovalo s ideou ochranné politiky vůči domácímu agrárnímu sektoru. V roce 1917 v Curychu a v roce 1918 v Bernu vznikla z tohoto selského křídla samostatná agrární strana. Korporativismus ji sblížoval se zájmy politické reprezentace švýcarských živnostníků. Spojením těchto skupin vznikla v roce 1929 v Bernu Rolnická, živnostenská a měšťanská strana, která v témže roce získala jedno křeslo v sedmičlenné švýcarské vládě (Klötli 2001: 22). Zázemí této strany bylo v protestantském prostředí podobně jako ve skandinávských poměrech, kde ovšem katolicismus absentoval zcela.⁴

Pro osudy a slabost západoevropské agrární politiky je ovšem příznačnější osud meziválečného rakouského politického agrarismu. Politické šance agrárních stran v Rakousku byly od počátku silně limitované úspěšnou expanzí struktur a myšlenek Křesťanských sociálů na rakouský venkov. V letech 1918 a 1919 se aktivizovalo nezávislé agrární hnutí zejména v Korutanech a ve Štýrsku. Pokusy etablovat nezávislé agrární hnutí v jiných zemích byly problematické. Na konci 20. let se struktura agrárního hnutí nicméně ustavila ve všech zemích s přirozenou výjimkou Vídně. Už v roce 1920 vznikla celorakouská agrární organizace, která ovšem byla pouze velmi volnou federací zemských stran, jimž byly ponechány volné ruce pro politické působení a programovou profilaci. Částečně pod vlivem příkladu agrárníků z Německa byl v roce 1922 založen Venkovský svaz pro Rakousko (*Landbund für Österreich*), zkráceně *Landbund*. *Landbund* zastupoval zejména nekatolické, spíše protestantské než sekulární rolníky, kteří byli orientováni velkoněmecky, tj. byli pro připojení Rakouska k Německu. Tomu odpovídala i programatika strany zdůrazňující její středostavovský charakter, stavovské rozdělení společnosti, přínaležitost k německému národu i antisemitismus a agrární populismus v ekonomické oblasti (srov. Burkert 1995). Její voličský potenciál byl však velmi limitován úspěchem křesťanských sociálů na venkově, politický potenciál pak nutností spolupracovat s urbánními velkoněmeckými stranami. V době Velké hospodářské krize její voličstvo masově dezertovalo k rakouským nacistům. Po roce 1945 vplynuly zbytky agrárních elit do křesťanskodemokratické Rakouské lidové strany. Slabé postavení a s menšími odchylkami i podobný politický osud měly po první světové válce agrární strany v Německu a Nizozemí (Ruostetsaari 2007: 227).

„Zlatá éra“ skandinávských západoevropských agrárních stran dosáhla zenitu v 50. letech 20. století. Už v této době ovšem v důsledku sociálních a ekonomických proměn probíhal úbytek agrárního elektorátu, byť se mezi jednotlivými zeměmi projevovaly určité rozdíly ovlivněné dosavadní velikostí primárního sektoru a různou rychlostí jeho zmenšování. Pro názornost dva příklady. Ve Švédsku v roce 1950 pracovalo v zemědělství, rybnářství a lesnictví 25 % populace, o desetiletí později asi 14 % a v roce 1970 už jen 8 %. Ve Finsku v roce 1950 to bylo 46 % populace, o desetiletí později necelých 36 % a v roce 1970 už pouze 20 % (Elder et al. 1988: 69).

Negativně podporu agrárních stran neovlivňoval jen tento úbytek, ale i postupující kulturní a sociální proměna venkovského prostředí, která v mnohém narušila dosavadní bariéru vůči městskému prostředí, jež v minulosti výrazně pomohla k etablování agrárních stran.

Reakcí stran rodiny bylo opuštění názvu agrární a přejmenování na strany středu, což provázela různě úspěšná úprava identity založená obvykle na určité inkorporaci liberálních a o něco později i environmentálních prvků. Souběžně s tím změnily voličskou strategii a pokusily se získat další sociální skupiny a expandovat do měst. Jako první v roce 1957 změnili název švédští agráři, v roce 1959 norští a konečně v roce 1965 i finští. Dánská *Venstre* a islandská Pokroková strana název upravovat nemusely. Hledání nové identity nebylo jednoduchým procesem a výsledek nebyl – alespoň v norském a švédském případě – příliš uspokojivý. Obě strany středu se v některých obdobích profilovaly primárně jako *single-issue* strany, ve švédském případě v opozici proti jaderné energii, v norském proti vstupu země do EU. Nedokázaly se úspěšně adaptovat na *catch-all* strategii. Výsledek je, že obě dnes bojují s problémem nízké voličské podpory, který je odkazuje do role malých stran a ohrožuje v dlouhodobém horizontu jejich politické přežití (srov. Elder et al. 1988: 38–42 a 69–76, Christensen 1997, Sundeberg 1999: 221–224, Arter 2001).

Predispozice dánské *Venstre* pro adaptaci na měnící se podmínky byla díky jejich předchozí s liberalismem spojené tradici mnohem lepší. V současnosti hrají roli hlavní nesocialistické síly v zemi, byť v poslední třetině 20. století prodělaly velké výkyvy podpory. *Venstre* dnes do rodiny agrárních stran již zařadit nelze, v současné době splňuje kritéria zařazení do rodiny stran liberálních. Zajímavostí je, že v rámci rodiny liberálních stran prošla *Venstre* rovněž určitou fází hledání optimálního politického profilu. V závěru 80. a v první polovině 90. let minulého století se strana pohybovala na pozicích pravicové neoliberální formace. Poté, co ale zjistili, že jim to nepřinese kýžené zvýšení voličských zisků, přesunuli se blíže k politickému středu a přiblížili se sociálně liberálním pozicím (srov. Qvortrup 2002: 205–211).

Strana Finský střed, která rovněž zažila výrazný voličský pokles zejména v 70. letech 20. století a stála před hrozbou změny v malou politickou stranu, uplatnila *catch-all* strategii jak ve vztahu k voličům, tak k ostatním politickým stranám. Dlouhodobě se jí podařilo rozšířit svůj elektorát o městské voliče z nejrůznějších sociálních skupin. Strana je přijatelná v různých vládních konfiguracích, a to i v pozici leadera koalice. Obětí politické dravosti Finského středu se stali finští liberálové, kteří ztraceli voliče a posléze s ním splynuli (srov. Arter 1999b, Pesonen 2001).

S politickou transformací agráriků někdy část straníků nesouhlasila, výsledkem čehož byly stranické secese nespokojených. Nově založené formace ovšem zůstaly nepříliš významné, případně musely přijmout novou identitu, která byla klasickému agrárnímu apelu dost vzdálená. Názorným příkladem je Malorolnická strana záhy přejmenovaná na Finskou stranu venkova. Příčinou jejího odštěpení od agráriků v 60. letech 20. století nebyl jen tradiční nesouhlas s transformací na stranu středu, ale i odpor proti politice těsného svazku Finska se Sovětským svazem tehdy realizované prezidentem a leaderem Finského středu Urho Kekkonenem. Finská Strana venkova používala protestní rétoriku operující s ohrožením finského stylu života a voliče sbírala nejenom na venkově, ale i v maloměstském prostředí. Po výrazném vzestupu na úroveň 10% hlasů na začátku 70. let 20. století ovšem přišla vnitřní krize. Dnes se jedná o okrajovou politickou formaci, která operuje pod názvem Práví Finové a svou povahou má blízko ke krajní pravici (Soikkanen 2003).

Blízké případy z hlediska identity, byť s odlišností v genezi, představují nizozemská Agrární strana nebo Švýcarská lidová strana. První z nich vznikla na konci 50. let 20. století a spíše než o revitalizaci starší meziválečné agrární tradice se prezentovala jako silně populistická formace s určitým apelem protestu proti establishmentu, který byl kombinovaný s vágně zdůrazňovanými křesťanskými a konzervativními hodnotami. Byť se původně prezentovala jako reprezentant rolnických zájmů bránících se vůči státním zásahům, ukázala se atraktivní především pro voliče v chudších venkovských, ale i městských oblastech. Vrchol její podpory byl spojen s prudkými výkyvy ve stranickém systému ve volbách 1967, kdy získala téměř 5% hlasů. Po delší krizi zanikla na začátku 80. let 20. století (Lucardie 1991: 118).

Švýcarská lidová strana vznikla v roce 1971 fúzí tradiční agrární strany a kantonálních sekcí jedné menší liberální formace. Postupně se oslabil její původní fixace výhradně na protestantské prostředí a stala se celostátně působící formací, byť se stále silnou autonomií kantonálních sekcí. Zvláště pod vedením charismatického Christopa Blochera se u ní v závěru 20. století projevil vyhraněně opoziční politický styl narušující tradiční konsenzualitu švýcarské politiky. Ideologicky se pro ni stal typický sociální populismus a nacionální konzervatismus⁵ spojený s odmítáním imigrantů.⁶ Těžko se dnes ovšem proto dá označit za agrární stranu, spíše se o ní dá uvažovat jako o národně konzervativní formaci nebo populistické radikální pravici (srov. Mudde 2007: 58). Na rozdíl od Pravých Finů a nizozemské Agrární strany zatím nezažila Blocherova strana propad podpory a naopak se v první dekádě 21. století dostala do pozice největší švýcarské strany.

Shrneme-li současný stav agrární rodiny v západní Evropě, můžeme říci, že její historičtí straničtí reprezentanti prodělali v důsledku sociálních a kulturních změn významnou transformaci identity, což je vzdálilo původním ideově-programovým východiskům. Cesty, kterými se vydali, byly ovšem různé. V zásadě se dají identifikovat tři vývojové trajektorie. První asi nejlépe demonstruje příklad historicky nejvýznamnějšího Finského středu a v podstatě i dánské *Venstre*, u níž proběhla úspěšná adaptace na nové podmínky, byť s komplikovaným průběhem. Obě formace si dokázaly udržet pozici (minimálně) středně velké mainstreamové formace s velkým koaličním potenciálem. Druhou vývojovou trajektorii prošli norští a švédští (ex)agrárníci, kteří se ocitli v pozici subjektů, které jen obtížně přežívají na přeplněném voličském trhu svých zemí. Jejich občasná voličské vzestupy byly spojeny s utilitárním využitím politicky výbušných témat, což jim nicméně nezajišťuje trvalou politickou perspektivu. Třetí vývojovou linii představují formace s agrárním původem nebo alespoň se hlásící k agrární tradici, jež se přiklonily k politickému a ekonomickému protestnímu populismu. Tato strategie jim ovšem stejně jako u předchozí skupiny nezajistila trvalou voličskou loajalitu a vystavila je hrozbě politické ostrakizace ostatními stranickými aktéry. Obojí se naplno ukázalo u Finské strany venkova a nizozemské Agrární strany.

3. Rozmanitost agrární tradice ve střední Evropě

Pro prostor středovýchodní Evropy je důležitý krátký srovnávací pohled na skladbu obyvatelstva před nástupem komunismu a pro vysvětlení různých vývojových trendů v regionu je užitečné jej dát do kontextu s Rokkanovými předpoklady úspěchu agrárních stran zmíněných v úvodu textu. Z nich byl v *celém regionu* naplněn pouze první, a to velký kulturní kontrast

mezi městem a venkovem, u dalších tří existovaly značné diskrepance. Velkou roli hrál rovněž místní nacionalismus. Agrární hnutí na přelomu 19. a 20. století – s výjimkou maďarského – představovalo často hlavního nositele kulturního a sociálního protestu periferních oblastí proti cizí (německé, ruské etc.) dominanci.⁷ Dále je nutné brát v úvahu významný vliv pozemkových reforem, které se po první světové válce uskutečnily v celém regionu. Původně předpokládaly parcelaci velkostatků a jejich rozdělení mezi rolníky. Pozitivem mělo být zlepšení postavení malých rolníků a bezzemků a obecně ekonomické, sociální i kulturní povznesení venkova. Jejich provedení patřilo ke klíčovým cílům místních agrárníků (srov. Roszkowski 1995: 91–148). Byť výsledky pozemkových reforem nikde nenaplnily původní očekávání a značnou část venkovské populace neuspokojily, přesto se někdy díky nim posílila vazba venkovských voličů na agrární formace.

S ohledem na zpoždění procesu industrializace a modernizace byla populace v regionu existenčně závislá na agrární produkci velmi početná. Ještě na prahu 30. let 20. století to bylo 51 % obyvatel v Maďarsku, 65 % v Polsku a dokonce 79 % v Jugoslávii. Zajímavým případem bylo Československo, kde to bylo „jen“ 28 % obyvatel (Berend a Ránki 1974: 306). Byl ovšem velký rozdíl mezi silně urbanizovanými a industrializovanými českými zeměmi a převážně zemědělským Slovenskem, kde se procento zaměstnaných v zemědělství blížilo úrovni Polska. V českém případě, který na první pohled nebyl pro agrárníky příznivý, existovala už v 19. století relativně početná vrstva sedláků (středních rolníků). Odpovídalo to jedné z klíčových Rokkanových premis rozvoje silného agrárního hnutí. Stejně tak byla pro úspěch českých agrárníků v konkurenci s politickým katolicismem důležitá rychle postupující sekularizace, byť probíhala regionálně nerovnoměrně. Organizačně se česká agrární strana utvářela již od roku 1899, kdy se odštěpila od liberální měšťanské mladočeské strany. Časově to dokonce mírně předcházelo zrození skandinávských agrárních stran. Už před první světovou válkou se ukázala volební síla českých agrárníků. Výrazně se do toho promítalo, že si strana vytvořila rozsáhlou síť satelitních organizací a institucí včetně vlastní Agrární banky (srov. Urban 1982: 484–485, Rokoský 2005: 421–424).

Výsledkem bylo, že Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu, v Československu voličsky fixovaná hlavně na etnicky české prostředí, byla mezi válkami jednoznačně nejvýznamnější střeoevropskou agrární stranou. Voličské zisky v rozmezí 10 až 15 % hlasů jí v prostředí silně fragmentovaného stranického systému s rozštěpenou levicí zajistily postavení největší politické strany po většinu tohoto období. Dlouholetý předseda strany Antonín Švehla z ní učinil prostřednictvím centristické pozice ve stranickém systému klíčový prvek československé politiky, což se promítlo do jejího vysokého koaličního potenciálu. Agrárníci byli páteří téměř všech meziválečných vlád a většinou obsazovali post ministerského předsedy. Hned na začátku 20. let 20. století prosazená pozemková reforma rozšířila jejich klientelu o další zejména malorolnické voliče, kteří na ní vydělali. Ani hospodářské problémy 30. let loajalitu většiny venkovských voličů ke straně nenarušily (Dostál 1998, Miller 1999, Kárník 2003: 47–48, Harna 2005: 553–571). Nicméně v tomto období se už v nitru strany začaly posilovat konzervativní tendence spojené s novým předsedou Rudolfem Beranem, který měl k demokracii rezervovanější postoj než jeho předchůdce Švehla. Po mnichovské dohodě v září 1938, která oklestila Československo a rozvrátila jeho instituce, agrárníci patřili k hlavním architektům několikaměsíčního domácího autoritativního režimu, který ukončila německá okupace v březnu 1939. Přes tuto odchylku lze trajektorii českých/československých

agrárníků a jejich pozici ve stranickém systému v zásadě označit za velmi podobnou jako agrárníků ve Finsku.⁸

Rokkanovská premisa početného středního rolnictva byla sice naplněna i ve Slovinsku, zde se ovšem dostala do rozporu s dominancí katolicismu. Do role hlavního reprezentanta venkova se tak v prvních desetiletích 20. století dostala katolická Slovinská lidová strana, která do svého programu inkorporovala i rolnické požadavky. Tato situace přetrvávala i po roce 1918, a to přestože se její pozici několik vzniklých agrárních formací pokoušelo atakovat, ovšem bez většího úspěchu (Fink-Hafner 2001: 82–84).

Naopak v maďarských a polských podmínkách v době zrodu politického agrarismu venkovu dominovali velcí zemědělství vlastníci zpravidla aristokratického původu. Většinu venkovské populace zde tvořili malorolníci a nemajetní bezzemci. Střední rolníci zde byli mnohem méně početnou sociální skupinou. Důsledkem byly velmi ostré sociální rozdíly, které ústily ve fragmentaci a rozkoly agrární scény a radikalitu některých stranických aktérů. V polském případě se navíc projevilo rozdělení na zámory. Agrárních formací proto vznikla na přelomu 19. a 20. století řada. Tato fragmentace nezmizela ani s obnovením polské nezávislosti po první světové válce. První polovinu 20. let 20. století tak provázela konkurence mezi centristickou Polskou lidovou stranou (PSL) „Piaś“, která měla svou hlavní bázi v bývalém rakouském záboru a svou voličskou podporou se blížila československým agrárníkům, a dvěma menšími radikálními uskupeními PSL „Osvobození“ s původem rovněž v rakouském záboru a PSL „Levice“ vzniklé v ruském záboru. Obě radikální agrární formace spojovala vize vytvoření Polska řízeného pracujícími s hegemonií malorolníků a bezzemků, kterým měla být bez náhrady rozdělena veškerá půda. Rovněž požadovaly znárodnění klíčových odvětví průmyslu a jednoznačně preferovaly spolupráci se socialistickou levicí (Šliwa 1995: 21–23). Naopak umírněný PSL „Piaś“ byl schopný větší politické flexibility, což mu přineslo velký koaliční potenciál při měnících se vládních konfiguracích, a jeho šéf Wincenty Witos opakovaně zastával premiérský post. Umírněnost ideově-programového zakotvení strany se naplno projevila ve vleklém sporu o podobu pozemkové reformy, když na konci roku 1925 krátce před vojenským převrácením „Piaś“ podpořil kompromisní variantu předpokládající evoluční parcelaci půdy za finanční kompenzaci (Lukowski a Zawadski 2003: 209–210). Za změněných podmínek Piłsudského diktatury se v roce 1931 agrární strany sice sjednotily, ale v podmínkách stále tvrdšího autoritativního režimu to nemohly politicky výrazněji zúročit.

V polském kontextu je samozřejmě otázkou, jak nahlížet na situaci poměrně silného agrarismu v kombinaci se silnou katolickou vírou, což odporuje rokkanovské představě. Zřejmě nejpravděpodobnějším vysvětlením je paradoxně to, že prolnutí katolické a polské národní identity bylo natolik výrazné, že drasticky zmenšilo prostor pro expanzi křesťanských formací. Agrárníkům to ponechalo volné politické pole. Významné bylo i to, že identita nejvýznamnější agrární formace PSL „Piaś“ obsahovala „samozřejmé“ křesťanské prvky.

V maďarských podmínkách byl vliv katolické víry mnohem menší a země byla nábožensky smíšená. Pauperizace většiny venkovského obyvatelstva zde ovšem podobně jako v Polsku determinovala radikální charakter několika před první světovou válkou vytvořených formací, z nichž nejvýznamnější byla Malorolnická strana založená v roce 1904. I ta ale díky omezenosti volebního práva měla jen minimální parlamentní zastoupení. Ještě výrazněji než v polských poměrech se projevilo sblížení požadavků chudších venkovských vrstev se socialismem. Potenciál agrárních témat tak využívala zpočátku spíše maďarská sociálnědemokratická

levice. Výrazem bylo mimo jiné založení Maďarské nezávislé socialistické rolnické strany v roce 1906 (Roszkowski 1995: 20–21).

Podobně složitou pozici mělo agrární hnutí v Horthyho režimu silně omezeného stranického pluralismu. Volby na přelomu ledna a února 1920, které bojkotovali sociální demokraté, sice Malorolnická strana vyhrála. Záhy nato ale fúzovala s horthyovskou Stranou křesťansko-národního sjednocení do tzv. Strany jednoty, která ztělesňovala vládnoucí kombinaci křesťanských a národních hodnot Horthyho režimu, přičemž zároveň reprezentovala i některé agrární zájmy (Márkus 1999: 70, Fazekas 2004: 203). V říjnu 1930 byla sice založena nová Nezávislá malorolnická strana (FKGP), ovšem s ohledem na panující politický režim limitovaného pluralismu neměla šanci na získání reálného politického vlivu (Roszkowski 1995: 206).

Nepříznivý maďarský politický a sociálně-ekonomický rámec před rokem 1918 silně ovlivnil také vývoj na Slovensku, kde svébytná agrární formace nevznikla. Nepočtení agrárně orientovaní politici, z nichž nejviditelnější byl už zmíněný Milan Hodža, se angažovali na platformě Slovenské národní strany, která sjednocovala téměř celou národní politickou elitu. K této jednotě silně přispíval i maďarizační tlak brzdící stranickou diferenciací. V éře československé republiky slovenští agráři tvořili autonomní pobočku celostátní Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu a pozemková reforma jim zajistila poměrně stabilní klientelu části středních rolníků. Nicméně negativní dědictví éry před rokem 1918 působilo a na rozdíl od českých poměrů se agráři na Slovensku nestali na venkově dominantním aktérem. Zejména byli mnohem méně úspěšní v získávání chudší venkovské populace, která buď volila komunisty, nebo konzervativně-katolickou Hlinkovu slovenskou lidovou stranu. Silná konkurence politického katolicismu se promítala i v tom, že místní agrární elita se rekrutovala především z řad protestantů (srov. Zuberec 1992).

Význam meziválečných agrárních stran v středovýchodní Evropě se projevil ve snahách o mezinárodní spolupráci. Z iniciativy nejvýznamnějších československých agráriků vzniklo v roce 1921 Mezinárodní agrární byro někdy zvané také Zelená internacionála. Na její činnosti se kromě stran ze středovýchodní Evropy podílely i některé západoevropské agrární formace. Činnost byla nicméně utlumena krátce před vypuknutím druhé světové války a přes obnovu v roce 1947 pod názvem Mezinárodní rolnická unie už nezískala větší význam.⁹

Bezprostředně po druhé světové válce musely agrární strany ve středovýchodní Evropě čelit rozpínavosti komunistů. Maďarští a polští agráři se přitom paradoxně ocitli v bezprecedentní a za demokratických podmínek nepředstavitelné situaci, kdy omezení politické soutěže z nich učinilo hlavní nekomunistickou alternativu. Důsledkem bylo, že jejich společenská podpora významně překročila rámec agrárního segmentu a stali se i mluvčím značné části městské střední třídy, která v nich viděla antikomunistickou bariéru. Maďarská FKGP díky tomu vyhrála se ziskem 57% hlasů volby v listopadu 1945, ale kvůli intervenci sovětských okupačních úřadů musela pokračovat v koaliční vládě se silným vlivem komunistů. V letech 1946–1947 využili komunisté vnitřní diferenciaci FKGP k její likvidaci. Inscenovaný proces proti představitelům údajného protistátního spiknutí z počátku roku 1947 byl namířen zejména proti schopnému tajemníkovi strany Bélu Kovácsovi. Následoval proces destrukce FKGP. Přesto ještě ve volbách v srpnu 1947 získaly stranám vzniklé na její bázi zhruba polovinu voličských hlasů. Roztříštěné agrární spektrum ale nebylo schopné hegemonizaci politiky komunisty zabránit (Molnár 2007: 296–301).

Polští komunisté poučení zkušeností svých maďarských kolegů odkládali konání soutěživých voleb a soustředili se na získání jiných nástrojů od ovládnutí silových složek přes média až po státní správu. Parlamentní volby se tak v Polsku konaly až v lednu 1947, kdy už se Polská lidová strana (PSL) v čele s bývalým šéfem exilové londýnské vlády Stanisławem Mikołajczykiem nacházela v rozkladu v důsledku teroristických metod, které vůči ní byly uplatňovány (srov. Kersten 1990, Turkowski 1992). Za zmínku z éry komunistického Polska stojí Sjednocená lidová strana (ZSL), která vznikla v roce 1949 sjednocením zbytků od antikomunistických kádru „očištěné“ PSL a jednoho malého prokomunistického agrárního subjektu. Tato formace však byla pouze poslušným satelitem vládnoucí komunistické strany.

Nejhůře dopadli čeští agráři, jejichž strana nebyla po roce 1945 obnovena. Formálním důvodem byly aktivity některých politiků strany po mnichovské dohodě (asi nejviditelněji předsedy strany Rudolfa Berana). Tím skutečným důvodem byla snaha komunistů i legálních nekomunistických stran zbavit se politické konkurence. Z hlediska nekomunistických stran se to ukázalo jako neprozíravé. V soutěži o bývalé agrární voliče v českých zemích se komunistům díky kontrole nad rozdělováním majetku a hlavně půdy po Němcích odsunutých z Československa podařilo získat značnou část dosavadních maloročníků a zemědělského proletariátu. Ti české komunisty podpořili ve volbách na jaře 1946. Na Slovensku se část místních agrárních politiků zapojila spolu s některými za války nezkompromitovanými katolickými politiky do nově vytvořené Demokratické strany. Demokratická strana se stala hlavní komunistickou protiváhou a triumfovala ve volbách 1946 s 62 % hlasů, slovenští komunisté získali „jen“ necelou třetinu hlasů (srov. Kaplan 1987: 56, Šutaj 1999: 147–156). Demokratická strana se ovšem stala v letech 1947–1948 obětí podobné likvidační kampaně jako její maďarské a polské protějšky.

4. Změněný postkomunistický venkov a pokusy o vzkříšení agrárních formací

Po roce 1989 se sice projevila tendence k revitalizaci agrárních stran prakticky v celé středovýchodní Evropě, avšak drastické sociální změny v éře komunismu zcela změnily strukturu venkovské populace. Zvláště destruktivní vliv měla kolektivizace, která zlikvidovala soukromé rolníky. Pokusy o obnovu silného, nezávislého a sebevědomého sedláckého stavu po pádu komunismu neměly větší úspěch. Nebyla tím naplněna jedna z Rokkanových *conditio sine qua non* agrárních stran. Vedle toho se stejně jako v západní Evropě projevilo výrazné snížení počtu osob zaměstnaných v zemědělství a obecně vylidňování venkova. To vše se odrazilo v omezeném až minimálním úspěchu agrárních stran.

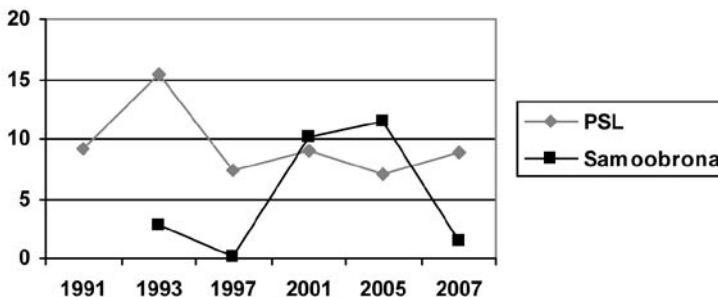
Výjimkou je částečně Polsko. V místních poměrech neproběhla úspěšně větší kolektivizace venkova a přetrvávala početná rolnická populace. V zemědělském sektoru pracovala po roce 1989 stále ještě čtvrtina obyvatel, byť tento počet postupně klesal. Velmi důležité se ukázalo i organizační přetrvání agrarismu, byť v podobě satelitní ZSL. Tato formace se už v létě 1989 vymkla z podřízeného postavení vůči komunistům, v květnu 1990 šikovně fúzovala s jedním malým agrárním subjektem hlásícím se k „mikołajczykovské“ tradici, zvolila (nakrátko) do svého čela leadera rolnické Solidarity z 80. let Romana Bartosze a přijala s pozitivním dědictvím spojovaný název Polská lidová strana (PSL). Dokázala se také prosadit v soutěži

s několika drobnými agrárními subjekty odvolávajícími se na předkomunistickou tradici nebo tradici rolnické Solidarity. Její politický úspěch vyvrcholil volbami v září 1993, kdy dosáhla historicky nejlepšího výsledku pro agrární stranu v polských dějinách, když získala přes 15 % hlasů a více než třetinu¹⁰ křesel v dolní komoře polského parlamentu. Skončila tak na druhém místě za exkomunistickým Svazem demokratické levice, s nímž vytvořila vládní koalici. S ohledem na složení Sejmu, v němž exkomunisté neměli jiného potenciálního partnera, dokonce získala pro svého předsedu Waldemara Pawlaka křeslo premiéra. V únoru 1995 sice Pawlak o premiéřské křeslo přišel, nicméně koalice vydržela až do voleb 1997.

PSL se ukázala jako jeden z nejtrvalejších aktérů polské politiky. Napomohla tomu její organizace v řadě rysů udržující model masové strany včetně početné členské základny a přidružených sociálních a kulturních sdružení. Byla tím v polských poměrech výjimečná (Szczzerbiak 2001). Zátěž komunismu v jejím případě nikdy nebyla ze strany postsolidaritního tábora vytýkána tak ostře jako u exkomunistického Svazu demokratické levice. Vedle opakované vládní spolupráce s levicí tak v konfiguraci po volbách 2007 mohla fungovat i jako přijatelný partner pravicové Občanské platformy.

PSL se ovšem dostala po roce 1989 do podobné situace jako o několik dekád dříve agrární strany na západě, byť kontext byl jiný. Ekonomické, společenské i kulturní problémy polského venkova v éře transformace spolu s úbytkem agrárního elektorátu ovlivnily převážně klesající trend podpory strany od poloviny 90. let. V PSL to vedlo k diskusím o úpravě stávajícího profilu. Strana sice nezvažovala inkorporaci liberálních prvků podle západoevropských (ex)agrárních vzorů a k tržní ekonomice si podržela rezervovaný postoj, nicméně uvažovala o transformaci v křesťanskodemokratickou stranu a expanzi do městského prostředí. Nikdy to ale nevedlo ke skutečné ideové reorientaci (srov. Szczzerbiak 2001, Antoszewski et al. 2003). Viditelně se to projevilo například před vstupem Polska do EU, kdy se PSL tvrdě držela jednostranné preference zemědělských požadavků při vyjednávání z obavy před konkurencí silně dotovaného západoevropského zemědělství. Významně to přispělo k rozhodnutí premiéra Leszka Millera (Svaz demokratické levice) vypudit PSL začátkem roku 2003 z vlády. V hrubých rysech se tak sice kryje dnešní identita a pozice PSL ve stranickém systému s historickým PSL „Piaśt“ z 20. let 20. století. Dnešní polští agráři jsou ale mnohem zranitelnější s ohledem na změněný politický a společensko-kulturní kontext.

Graf 1: Volební výsledky stran agrární rodiny v Polsku po roce 1989 (%)

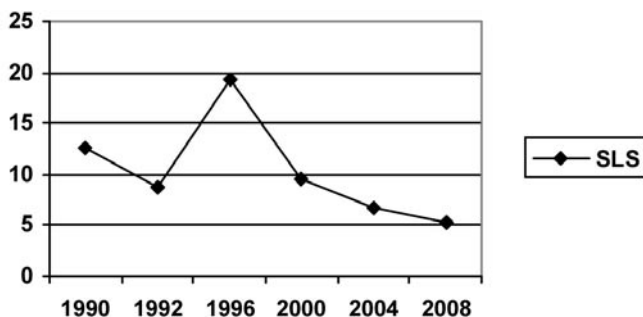

Zdroj: Gebethner 1995: 10 a Polská volební komise

Zatímco PSL se ke skutečné křesťanskodemokratické transformaci nikdy neodhodlala, poskytuje Slovinsko příklad takové cesty. Významně k tomu napomohla propletenost křesťanství a agrarismu v předkomunistické éře. Slovinský selský svaz, který vznikl dokonce jako první nekomunistická politická strana již v roce 1988, zpočátku výrazněji reflektoval agrární požadavky, i když určitá křesťanská komponenta u něj byla od začátku patrná. Její reflexí bylo v červenci 1992 přejmenování strany na Slovinskou lidovou stranu (SLS), která představovala historicky primárně konzervativně-katolického stranického aktéra. Na začátku 90. let participovala strana na široké antikomunistické vládní koalici DEMOS a poté od roku 1996, po čtyřletém období stráveném v opozici, se stala součástí vlády s centristickými liberálními demokraty a levicovou stranou důchodců. Ač byla SLS ve vládě, v parlamentu hlasovali její poslanci daleko častěji s pravicovou opozicí. Tato spolupráce vyústila v dubnu 2000 v její sloučení se Slovinskými křesťanskými demokraty. V identitě spojené strany převládl křesťanskodemokratický základ, byť sekundární prvky agrarismu zůstaly. Nová strana si ponechala název Slovinská lidová strana.

Přes vnitřní pnutí a navzdory skutečnosti, že byla schopna převzít v roce 2000 bez nutnosti konat nové volby vládu, se od ní odštěpila křesťanskodemokratická formace Nové Slovinsko (NSi) (Cabada 2005: 195–199). Parlamentní volby 2000 sice pravicové strany prohrály, ale SLS se vrátila do vlády s levým středem. Po roce 2000 bylo možno pozorovat postupnou transformaci slovinského stranického systému do podoby systému s jednou silnou liberálně konzervativní stranou a jednou silnou sociálnědemokratickou formací. SLS tak „zbyla“ role vedlejšího pólu, který sice disponuje určitým koaličním potenciálem flexibilním jak vůči levici, tak vůči pravici, jemuž však klesá voličská podpora a vyprazdňuje se ideologický a mobilizační potenciál kombinace křesťanské demokracie a zbytků agrarismu.

Graf 2: Volební výsledky SLS po roce 1989 (%)

Pozn.: V roce 2008 kandidovala SLS v koalici se Stranou mladých Slovinska (SMS).

Zdroj: Šedo 2007: 207–208; *Decision-making by citizens* (<http://volitve.gov.si/en/index.html>)

5. Radikální populisté a postkomunističtí družstevníci

O tom, jak se posunul společenský kontext ve srovnání s předkomunistickou érou, dobře vypovídá přechodný úspěch Sebeobrany, která představovala konkurenci PSL. Tato formace vznikla v roce 1992 jako odbočka krátce předtím založeného Odborového svazu rolníků

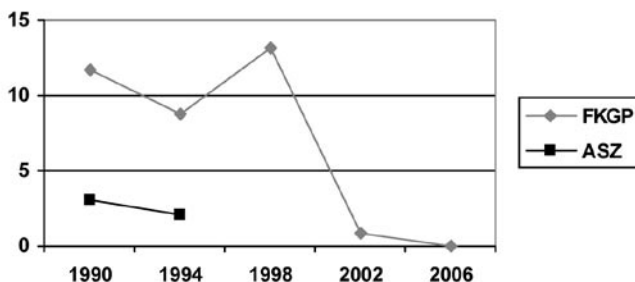
Sebeobrana, přičemž jejich vztahy byly symbiotické. Sebeobrana a její vůdce Andrzej Lepper od počátku prosluli používáním násilných metod protestu, blokádami úřadů a silnic a radikální rétorikou. Podhoubím pro to byly finanční problémy, do nichž se dostalo mnoho polských rolníků po roce 1989. Sebeobrana kombinovala taktiku politické strany a nátlakové skupiny. Voličský úspěch se dostavil až v parlamentních volbách 2001, kdy Lepperova formace získala 10% hlasů, a tento výsledek o čtyři roky později zopakovala. V letech 2006 až 2007 dokonce byla Sebeobrana součástí vládní koalice vedené Právem a spravedlností a Lepper zastával pozici místopředsedy vlády. Vládní participace ale zpochybnila protestní a antiestablishmentové zaměření Sebeobranu a spolu s korupčními a sexuálními skandály jejího leadera to vedlo k tomu, že ve volbách 2007 propadla (Krok-Paszowska 2003, Jasiewicz 2008).

U Sebeobranu lze hovořit o mixu agrárního a ekonomického populismu (např. požadavek neprovádění exekucí majetku rolníků pro dluhy), etatismu, antikapitalistických apelů zcela odmítajících trh a komerci a dokonce anarchismu. Výrazný u ní byl i nacionalismus spojený s představou ekonomicky silného státu. Má tak blízko k radikálním a k levici inklinujícím agrárně-populistickým formacím z éry meziválečného Polska. Vedle toho se u Sebeobranu ale objevoval minimálně rétoricky morálně-kulturní tradicionalismus spojený s určitou xenofobií vůči cizímu a někdy zvláštními akcenty, jako byl hlášený návrat k údajně zatracovaným křesťanským a humanitním hodnotám a kritika „satanských“ hodnot, jako je zvrácený konzum, které mají zamořovat společnost (srov. Samoobrona 2001; Samoobrona nedatováno). V tomto ohledu se tak Sebeobrana spíše blížila ke konzervativnímu tradicionalismu nizozemské Agrární strany nebo Finské strany venkova. Podobala se jim i profilem voličů, mezi které nepatřili zdaleka jen rolníci, ale i málo vzdělaní voliči z maloměst postižení vysokou nezaměstnaností, rozkladem infrastruktury a ztrátou životních perspektiv. Pro politický vývoj Sebeobranu je příznačné, že po vstupu na parlamentní půdu se radikalita alespoň oficiálních dokumentů začala zmírňovat, a v době působení ve vládě se dokonce v programatice objevilo přihlášení k sociálně-liberální orientaci, což odráželo snahu dát straně přijatelnější *image* (srov. Samoobrona 2003). Na druhou stranu to zřejmě byl jeden z důvodů její politické marginalizace v roce 2007.

Zajímavý srovnávací rámec nabízí Maďarsko, kde se rovněž historicky vyskytovaly radikální agrární subjekty, a v současnosti je názorným příkladem úplného vymizení politického agrarismu. Obnovená Nezávislá maloroľnícká strana (FKGP) ještě v prvních svobodných volbách v roce 1990 získala téměř 12% hlasů a stala se součástí pravicové koalice vedené Maďarským demokratickým fórem. V čele strany stál charismatický populist József Torgyán, který se „zasloužil“ o rozdmýchávání sporů ve vládě. V roce 1992 prosadil vystoupení strany z vládní koalice, což ale většina poslaneckého klubu nerespektovala a vládu nadále podporovala. Od strany se v tomto období odštěpila řada secesionistických skupin. Torgyánovská FKGP si nicméně ve volbách 1994 udržela parlamentní zastoupení a po dalších volbách 1998 se dokonce znovu vrátila do vlády tentokrát vedené pravicovým Fidesz. Torgyán získal pro rozdělování veřejných zdrojů velmi významný post ministra zemědělství a rozvoje venkova. Opakovala se ale situace ze začátku 90. let, kdy znovu zpolarizoval vztahy v koalici. Pod tlakem obvinění z korupce pak v roce 2000 rezignoval, načež se opět rozpadl poslanecký klub strany. Nový rozklad už FKGP nepřežila, což současně znamenalo konec historie agrárních stran v Maďarsku, neboť žádná z formací, které se od Torgyánovy strany odštěpily, nezískala parlamentní zastoupení (Ilonszki a Kurtán 2002: 970–971).

FKGP měla mnohem blíží k Lepperově Sebeobraně než k umírněné představě agrární rodiny. Nebylo to ovšem v rozporu se starší radikálně agrární maďarskou tradicí. Pro FKGP byl charakteristický populismus, antielitismus, tradicionalismus a ekonomický, hlavně zemědělský protekcionismus spojený s kritikou zahraničního „loupeživého“ kapitálu. Stejně jako Sebeobrana měla FKGP velmi kritický vztah k členství v EU zejména s ohledem na negativní dopady na zemědělský sektor. Obě formace byly v tomto ohledu výrazně euroskeptičtější než PSL (srov. Benda 2002: 242–243, Greskovits 1998: 114–136).

Graf 3: Volební výsledky maďarských agrárních stran po roce 1989 (%)

Pozn.: Jedná se o procenta hlasů obdržných v poměrně volené části maďarského parlamentu.

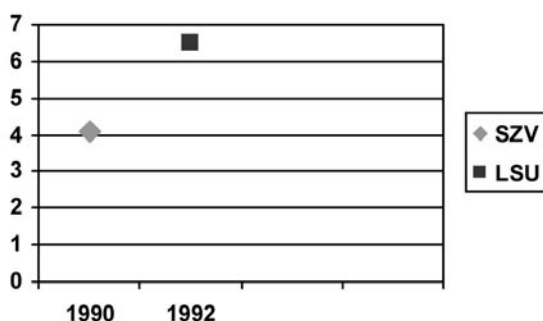
Zdroj: Šedo 2007: 138–140; Hungarian National Election Office (<http://www.election.hu>)

Voliči FKGP se profilem blížili voličstvu Sebeobraně, když ji podporovali méně vzdělaní venkovští a maloměstští voliči z ekonomicky upadajících periferních regionů (Körösényi 1999: 112–113). Měla ovšem specifikum v tom, že představovala v jistém smyslu *stranu nostalgie*, když její *core voters* byli v předdůchodovém nebo důchodovém věku s osobní či rodinnou vazbou k FKGP z první poloviny 20. století. I proto se její voličské zázemí ukázalo přece jen loajálnější a trvalejší než v případě Sebeobraně. Naopak vůči FKGP konkurenční levicově orientovaná Agrární unie, která ale nikdy nezískala větší parlamentní zastoupení, reprezentovala hlavně zájmy lidí spjatých se zkolktivizovanými zemědělskými družstvy, která prodělávala po roce 1989 bolestivý přerod.

V českých poměrech právě tento zvláštní typ subjektů dominoval pokusům o etablování zemědělské reprezentace, a to už v prvních parlamentních volbách v roce 1990. V nich kandidovalo koaliční seskupení nazvané Spojenectví zemědělců a venkova, tvořené několika drobnými formacemi. Na čelných místech kandidátky tohoto seskupení byli lidé z managementu družstev. Seskupení ovšem obdrželo pouze asi 4% hlasů. O něco lépe se vedlo nejvýznamnějšímu subjektu této koalice Zemědělské straně, která v roce 1992 získala parlamentní zastoupení prostřednictvím quasikoaličního seskupení nazvaného Liberálně sociální unie, zahrnující ještě Stranu zelených a socialisty. Tento dílčí úspěch se ovšem později už žádné rolnické formaci nepodařilo zopakovat. Obecně vzato byla agrární scéna po roce 1989 v českých podmínkách velmi roztržštěná, když jen v letech 1989–1990 vzniklo sedm agrárních formací. Navíc panovala silná animozita mezi formacemi s „družstevnickým“ původem a těmi odvolávajícími se na tradici meziválečné Švehlovy agrární strany, které se rovněž neúspěšně

pokusily o revitalizaci (Blažek a Kubálek 2002, Mareš a Pšeja 2007). Prostor pro agrární expanzi byl omezen mimo jiné i tím, že venkovské obyvatelstvo v některých regionech (jižní Morava, jižní a východní Čechy) podporovalo křesťanské demokraty.

Graf 4: Volební výsledky hlavních českých agrárních formací v letech 1990–1992 ve volbách do České národní rady (%)

Zdroj: Český statistický úřad

Podobně vypadala situace na Slovensku, kde po většinu 90. let působily dvě drobné agrární formace. Obě sice byly schopné ve volbách 1994 prostřednictvím koaličních spojení s významnějšími partnery získat několik málo mandátů, ovšem politická relevance jim chyběla. V roce 1997 se spojily, ale na jejich marginalitě to nic nezměnilo. Před volbami 1998 tato převážně družstevnická Nová agrární strana splynula s Mečiarovým Hnutím za demokratické Slovensko, s nímž jeden z jejich předchůdců v předchozích letech úzce spolupracoval (Mesežnikov 1999: 97).

6. Stručné srovnání programového zakotvení agrárních a exagrárních stran a divergence vývoje v západní a středovýchodní Evropě

V případě agrárních stran není možné provést standardní srovnání programatiky jejich střeoevropských reprezentantů s prioritami příslušné eurostrany reprezentující danou stranickou rodinu. Důvodem je nejenom to, že neexistuje agrární eurostrana, ale také fakt, že vazby skandinávských (ex)agrárních stran jsou orientovány na Evropskou liberální, demokratickou a reformní stranu (ELDR),¹¹ zatímco de facto jediná relevantní agrární formace ve střední Evropě PSL je plnoprávným členem Evropské lidové strany (EPP). Je možné tak provést pouze základní srovnání exagrárních stran ve Skandinávii s PSL.

Skandinávské strany středu jsou v socioekonomických otázkách skutečně ve středu pomyslného pravolevého spektra s důrazem na smíšenou (Finsko, Norsko), případně sociálně-tržní ekonomiku (Švédsko). Naopak PSL viditelně inklinuje více doleva, byť její pozice ve stranickém systému je středová. Mezi programové priority PSL patří kritika neregulované tržní ekonomiky, respektive volání po silnější ingerenci státu. Levicové socioekonomické pozici PSL odpovídá i důraz na rozsáhlé programy státní sociální politiky.

Skandinávské (ex)agrární strany podporují decentralizaci a regionální rozvoj, v čemž se neliší od PSL. Výrazně se ovšem liší tím, že agrární preference u nich nejsou (již) vyjádřeny explicitně a akcent se posunul spíše k rozvoji venkova jako takového. Naopak u PSL patří rozvoj venkova a podpora zemědělství jednoznačně k programovým prioritám. V tomto slova smyslu obsahují jejich základní programové dokumenty stále explicitní výrazy agrární ideologie. PSL se dokonce v 90. letech pokoušela, ovšem bez velkého úspěchu, konstruovat novou ideologii neoagrarismu, která mimo jiné zdůrazňovala křesťanské a rurální hodnoty. Souviselo to s úvahami ve straně o křesťanskodemokratickém posunu (srov. Chrobak 1999: 209–222). U skandinávských stran je dále ve srovnání s PSL mnohem výrazněji rozpracována environmentální tematika (srov. Centrepatriet 2001; KESK nedatováno; Senterpartiet nedatováno; PSL 2004).

Pokud se obecně zamyslíme nad vývojem identity agrárních stran ve středovýchodní Evropě po roce 1989, je zajímavý odpor, který vykazovaly vůči liberálním komponentům. Skandinávští agrárníci při měnící se struktuře společnosti sáhli nejvíce právě po nich. Středoevropané naopak při doplňování „čisté“ agrární identity většinou sáhli po křesťansko-konzervativním či přímo katolicko-traditionalistickém doplnění identity, a to bez ohledu na svou umírněnost (PSL) či radikalitu (FKGP, Sebeobrana). Slovinská lidová strana dokonce provedla ještě dalekosáhlejší ideologickou transformaci od agrární ke křesťanskodemokratické straně. Hlavním důvodem zřejmě byl historický kulturně-náboženský kontext středovýchodní Evropy. Vazba mezi politickým katolicismem a agrarismem sice byla v dějinách konkurenční a někdy i konfliktní, ale působily *vedle sebe* na společné půdě venkova. V podmínkách obnovené politické soutěže po roce 1989 pak agrární, stejně jako křesťanští politici *přirozeně* této blízkosti využili a eklekticky oboji propojovali.

Podobnost mezi západem a východem je i v profilaci protestních antiestablishmentových stran s agrárními kořeny. Sebeobrana a FKGP sáhly v návaznosti na starší národní tradici po instrumentariu populistické politiky, ovšem se střídatými úspěchy silně determinovanými kredibilitou svých špičkových politiků – zjednodušeně řečeno vůdcovství Leppera a Torgyána postrádalo Blocherovy kvality – a pozici, kterou zaujímaly ve stranickém systému.

Nastíněný pohled na agrární rodinu ukazuje, že v současnosti představuje především *reziduální historickou záležitost* a její politický význam je na začátku 21. století v západní i střední Evropě malý. Nejeví se pravděpodobně, že by se trend dnes už velmi pokročilého zániku této rodiny mohl v budoucnu změnit.

Poznámky

1. Citováno je třetí vydání jejich knihy, samotná konstrukce stranické rodiny je u nich ovšem záležitostí už 90. let.
2. Tato subkapitola přebírá některé pasáže z knihy Lubomíra Kopečka „Politické strany na Slovensku 1989–2006“ (Kopeček 2007).
3. V některých zemích hovoříme v této souvislosti o *sloupové kultuře* či o politických *táborech* (srov. Lijphart 1977: 41–44, Rokkan 1977). Jak koncept tábora, tak koncept sloupu se vztahují k situaci, kdy masové politické strany plní velmi důkladně a intenzivně svou sociálně integrační roli. Jednotlivé strany jsou vůči sobě velmi dobře ideologicky vymezeny, což zvětšuje jejich vzájemnou ideologickou vzdálenost. Zároveň ale tyto strany disponují *distinktivními* a v jistém slova smyslu

separátními voličskými bankami. Strany ovšem nejen že jsou schopny mobilizovat jasně ohraničenou skupinu (sociální segment) svých voličů, ale vytvářejí sociálněpolitické struktury a vazby, které vytvářejí sloupcové či táborové prostředí, v němž se u voličů příslušné strany rozvíjí sloupcová či táborová mentalita.

4. V roce 1937 došlo k rozšíření činnosti bernské organizace na spolkovou rovinu, když se spojilo více kantonálních sekcí podobného zaměření.
5. Pro západoevropské strany s agrárním původem se ukázal velmi důležitý postoj k členství v ES/EU a evropské integraci, neboť čelily dilematu, zda reprezentovat venkovské voliče, kteří cítili integraci jako ohrožení, nebo spíše následovat svou novou prointegrační liberální identitu. Některé strany byly vnitřně rozděleny (švédská Strana středu), jiné vsadily na tvrdý euroskepticismus (Švýcarská lidová strana, norská Strana středu; srov. Madeley 2001: 212–222). Nejčastěji je mírně euroskeptická pozice, kterou zastává např. finská Strana středu (Batory a Sitter 2004).
6. Programová profilace SVP na celošvýcarské úrovni se nicméně liší od programového profilu strany v různých kantonech.
7. Podobnou roli hráli agráři i v některých skandinávských zemích, tj. například byli nositeli protestu proti švédské vládě nad Norskem nebo dánské nad Islandem (Beyme 1985: 112–113).
8. Pestré národnostní složení meziválečného Československa a poměrný volební systém bez uzavírací klauzule přispěly k tomu, že vedle československých agráriků existovala jako relevantní strana ještě další německá formace nazvaná Zemědělský svaz. V sociálně-ekonomicky a politicky relativně poklidném období 20. let intenzivně spolupracovala s českými agráři. Ve 30. letech ji ovšem postihla masová dezerte voličů ke krajní pravici.
9. Potenciál agrárních voličů se pokoušela využít i Kominternu, z jejíhož popudu byla v roce 1923 založena Rudá rolnická internacionála známá pod sovětskou zkratkou *Krestintern*, která sdružovala agrární strany i mimo Evropu. Její vliv ve srovnání se Zelenou internacionálou byl ovšem malý (srov. Jackson 1966).
10. Vysoký počet mandátů byl ovlivněn propadem velkého počtu hlasů stran, které nepřekonalý uzavírací klauzule.
11. Finská a švédská Strana středu, dánská *Venstre* jsou členy ELDR a Liberální internacionály. Islandská Pokroková strana je členkou Liberální internacionály.

Použité zdroje

- Antoszewski, Andrzej. 2005. *Partie polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*. Poznań/Wrocław: Wydawnictwo Forum Naukowe.
- Antoszewski, Andrzej; Herbut, Ryszard a Sroka, Jacek. 2003. „Stranický systém Polska.“ In: *Středoevropské systémy politických stran*. Eds. Petr Fiala a Ryszard Herbut. Brno: Mezinárodní politologický ústav, 105–151.
- Arter, David. 1999a. *Scandinavian Politics Today*. Manchester/New York: Manchester University Press.
- Arter, David. 1999b. „From Class Party to Catch-all Party? The Adaptation of the Finnish Agrarian-Center Party.“ *Scandinavian Political Studies* 22, č. 2, 157–180.
- Arter, David, ed. 2001. *From farmyard to city square? The electoral adaptation of the Nordic agrarian parties*. Aldershot: Ashgate.
- Batory, Agnes a Sitter, Nick. 2004. „Cleavages, Competition and Coalition-building: Agrarian Parties and the European Question in West and Central Europe.“ *European Journal of Political Research* 43, č. 4, 523–546.
- Benda, Lukáš. 2002. „Republika Maďarsko.“ In: *Politické strany ve střední a východní Evropě*. Eds. Petr Fiala, Jan Holzer, Maxmilián Strmiska a kol. Brno: Mezinárodní politologický ústav, 223–248.
- Bérend, Iván T. a Ránki, György. 1974. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th & 20th Centuries*. New York/London: Columbia University Press.
- von Beyme, Klaus. 1985. *Political Parties in Western Democracies*. Aldershot: Gower Press.

- von Beyme, Klaus. 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Blažek, Petr a Kubálek, Michal. 2002. „Comparison of agrarian political parties in selected Central European states after 1989.“ *Agricultural Economics* 48, č. 12, 544–553.
- Burkert, Günther R. 1995. „Der Landbund für Österreich.“ In: *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933*. Eds. Emmerich Tálos, Herbert Dachs, Ernst Hanisch a Anton Staudinger. Wien: Manz, 207–217.
- Cabada, Ladislav. 2005. *Politický systém Slovenska*. Praha: Slon.
- Centerpartiet. 2001. *Where people can grow: The Swedish Centre Party's Statement of General Policies* (<http://www.centerpartiet.se/upload/Centerpartiet/Other%20Languages/ideprogram/idepgress.pdf>).
- Dostál, Vladimír V. 1998. *Agrární strana, její rozmach a zánik*. Brno: Atlantis.
- Dziubka, Kazimierz. 2000. „Agraryzm.“ In: *Leksykon politologii*. Eds. Andrzej Antoszewski a Ryszard Herbut. Wrocław: Atla 2, 13–14.
- Elder, Neil; Thomas, Alastair a Arter, David. 1988. *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*. Oxford: Basil Blackwell.
- Fazekas, Csaba. 2004. „Collaborating with Horthy: Political Catholicism and Christian Political Organizations in Hungary.“ In: *Political Catholicism in Europe 1918–1945. Volume 1*. Eds. Wolfram Kaiser a Helmut Wohnout. London/New York: Routledge, 195–216.
- Fiala, Petr a Strmiska, Maxmilián. 2002. „Ideově-politické rodiny a politické strany v postkomunistických zemích střední a východní Evropy.“ In: *Politické strany ve střední a východní Evropě*. Eds. Petr Fiala, Jan Holzer, Maxmilián Strmiska a kol. Brno: Mezinárodní politologický ústav, 13–27.
- Fink-Hafner, Danica. 2001. *Politické stranke*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Gallagher, Michael; Laver, Michael a Mair, Peter. 2001. *Representative Government in Modern Europe*. New York: McGraw – Hill.
- Gebethner, Stanisław. 1995. „System wyborczy: Deformacja czy reprezentacja?“ In: *Wybory parlamentarne 1991 i 1993 a polska scena polityczna*. Ed. Stanisław Gebethner. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 9–48.
- Greskovits, Béla. 1998. *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: CEU Press.
- Hardmeier, Sibylle. 2003. „Switzerland.“ *European Journal of Political Research* 42, č. 7–8, 1102–1107.
- Harna, Josef. 2005. „Republikánská strana.“ In: *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. 1. díl*. Eds. Jiří Malíř, Pavel Marek a kol. Brno: Doplněk, 553–591.
- Hodža, Milan. 1997. *Federácie v strednej Európe a iné štúdie*. Bratislava: Kalligram.
- Christensen, Dag Arne. 1997. „Adaptation of Agrarian Parties in Norway and Sweden.“ *Party Politics* 3, č. 3, 391–406.
- Chrobak, Tadeusz. 1999. *Filozoficzne przesłanki agraryzmu*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Ilonszki, Gabriella a Kurtán, Sándor. 2002. „Hungary.“ *European Journal of Political Research* 41, č. 7–8, 968–974.
- Jackson, George D. 1966. *Comintern and Peasants in East Europe 1919–1930*. New York: Columbia University Press.
- Jasiewicz, Krzysztof. 2008. „The New Populism in Poland.“ *Problems of Post-Communism* 55, č. 3, 7–25.
- Kaplan, Karel. 1987. *The short mach. The communist takeover in Czechoslovakia 1945–1948*. London: C. Hurst & Co.
- Kárník, Zdeněk. 2003. *České země v éře První republiky (1918–1938). O přežití a o život (1936–1938)*. Praha: Libri.
- Kersten, Krystyna. 1990. *Narodziny systemu władzy 1943–1948*. Poznań: Saww.
- KESK. Nedatováno. *Background and Political Line* (http://www.keskusta.fi/In_English/About_Us/Political_line.iw3).
- Klöti, Ulrich. 2001. „Consensual Government in a Heterogenous Polity.“ *West European Politics* 24, č. 2, 19–31.

- Kopeček, Lubomír. 2007. *Politické strany na Slovensku 1989–2006*. Brno: CDK.
- Körösiényi, András. 1999. *Government and Politics in Hungary*. Budapest: Central European University Press.
- Krok-Paszowska, Ania. 2003. „Samoobrona. The Polish self-defence movement.“ In: *Uncivil Society? Contentious politics in post-communist Europe*. Eds. Petr Kopecký a Cas Mudde. London/New York, 114–133.
- Kubát, Michal. 2000. *Politika v Polsku po roce 1989*. Praha: Karolinum.
- Lewis Paul. 2000. *Political Parties in Post-Communist Eastern Europe*. New York: Routledge.
- Lijphart, Arend. 1977. *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven/London: Yale University Press.
- Lipset, Seymour Martin a Rokkan, Stein. 1967. „Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction.“ In: *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. Eds. Seymour M. Lipset a Stein Rokkan. New York: The Free Press, 1–64.
- Lucardie, Paul. 1991. „Fragments from the Pillars: Small parties in Netherlands.“ In: *Small Parties in Western Europe*. Eds. Ferdinand Müller-Rommel a Geoffrey Pridham. London: Sage, 115–134.
- Lukowski, Jerzy a Zawadzki, Hubert. 2003. *A Concise History of Poland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Madeley, John. 2002. „Outside the Whale: Norway’s Storting Election of 10 September 2001.“ *West European Politics* 25, č. 2, 212–222.
- Mair, Peter a Mudde, Cas. 1998. „The Party Family and its Study.“ *Annual Review of Political Science* 1, č. 1, 211–229.
- Mareš, Miroslav a Pšejja, Pavel. 2007. *Agrarian and Peasant Parties in the Czech Republic: History, Presence and Central European Context*. Working Paper WP-2007/1. Brno: Institute for Comparative Political Research, Faculty of Social Studies, Masaryk University (<http://www.ispo.fss.muni.cz>).
- Márkus, György G. 1999. „Hungarian Cleavages and Parties prior to 1989.“ In: *Cleavages, Parties, and Voters. Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania*. Eds. Kay Lawson, Andrea Römmele a Georgi Karasimeonov. Westport: Praeger Publishers, 61–76.
- Mesežnikov, Grigorij. 1999. „Vnútropolitický vývoj a systém politických strán.“ In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Eds. Grigorij Mesežnikov a Michal Ivantyšyn. Bratislava: IVO, 17–114.
- Miller, Daniel E. 1999. *Forging Political Compromise: Antonin Svehla and the Czechoslovak Republican Party, 1918–1933*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Molnár, Miklós. 2007. *A Concise History of Hungary. 4th Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, Cas. 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesonen, Pertti. 2001. „Change and Stability in the Finnish Party System.“ In: *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. Eds. Lauri Karvonen a Stein Kuhnle. London/New York, 115–137.
- PSL. 2004. *Program Społeczno-Gospodarczy Polskiego Stronnictwa Ludowego* (http://www.psl.pl/download/prog_s_g.pdf).
- Qvortrup, Mads. 2002. „The Emperor’s New Clothes: The Danish General Election 20 November 2001.“ *West European Politics* 25, č. 2, 205–211.
- Rokkan, Stein. 1977. „Towards A Generalized Concept of *Verzuiling*: A Preliminary Note.“ *Political Studies* XXV, č. 4, 563–570.
- Rokkan, Stein. 1999a. „Mass Politics.“ In: *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Eds. Peter Flora, Stein Kuhnle a Derek Urwin. Oxford: Oxford University Press, 225–340.
- Rokkan, Stein. 1999b. „State Formation and Nation-Building.“ In: *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Eds. Peter Flora, Stein Kuhnle a Derek Urwin. Oxford: Oxford University Press, 93–224.
- Rokoský, Jaroslav. 2005. „Republikánská strana.“ In: *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. 1. díl*. Jiří Malíř, Pavel Marek a kol. Brno: Doplněk, 413–441.

- Roszkowski, Wojciech. 1995. *Land Reforms in East Central Europe after World War one*. Warsaw: ISP PAN.
- Ruostetsaari, Ilkka. 2007. „Restructuring of the European Political Centre: Withering Liberal and Persisting Agrarian Party Families.“ In: *Democratic Representation in Europe: Diversity, Change, and Convergence*. Eds. Maurizio Cotta a Heinrich Best. Oxford, Oxford University Press, 217–252.
- Samoobrona. 2001. *Ogólne postulaty ideowo-programowe Samoobrony* (<http://www.samoobrona.org.pl/pages/02.Partia/02.Program/index.php?document=02.postul.html>).
- Samoobrona. 2003. *Program społeczno-gospodarczy* (<http://www.samoobrona.org.pl/pages/01.Program/index.php?document=/489.program.html>).
- Samoobrona. 2006. *Trzecia Droga Samoobrony RP* (<http://www.samoobrona.org.pl/pages/01.Program/index.php?document=464.html>).
- Samoobrona. Nedatováno. *Trzecia droga w sferze światopoglądu* (<http://www.samoobrona.org.pl/pages/01.Program/index.php?document=497.3drogaswiatopoglad.html>).
- Senterpartiet. Nedatováno. *History of the Centre Party* (<http://www.senterpartiet.no/article53888.html>).
- Śliwa, Michał. 1995. *Ludowcy i socjaliści w parlamencie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Soikkanen, Tim. 2003. *Structure and Development of Political Parties* (<http://virtual.finland.fi>).
- Sundeberg, Jan. 1999. „The Enduring Scandinavian Party System.“ *Scandinavian Political Studies* 22, č. 3, 221–241.
- Szczerbiak, Aleks. 2001. „The Polish Peasant Party: A Mass Party in Postcommunist Eastern Europe?“ *East European Politics and Societies* 15, č. 3, 554–588.
- Šedo, Jakub. 2007. *Volební systémy postkomunistických zemí*. Brno: CDK a ISPO.
- Šutaj, Štefan. 1999. *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Bratislava: SAV.
- Turkowski, Romuald. 1992. *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Urban, Otto. 1982. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda.
- Urwin, Derek. 2000. „The Norwegian Party Systems from the 1880s to the 1990s.“ In: *Challenges to Political Parties: The Case of Norway*. Eds. Kaare Strøm a Lars Svåsand. Ann Arbor: University of Michigan Press, 33–60.
- Zuberec, Vladimír. 1992. „Republikánska strana zemedelského a maloroľníckeho ľudu.“ In: *Politické strany na Slovensku 1860–1989*. Eds. Ľubomír Lipták a kol. Bratislava: Archa, 133–145.